

Postmoderní proměny v životě i díle Zygmunta Baumana

MARKÉTA SEDLÁČKOVÁ

Přestože otázka vztahu mezi osobními osudy autora a jeho dílem, mezi osobností myslitele a jeho intelektuálním odkazem, zůstane asi navždy otázkou otevřenou, jisté je, že znalost lidského aspektu významných děl přináší vždy možnost hlubšího pochopení autora a porozumění jeho tvorbě. Vypovídá-li pak dílo přímo o proměnách každodenního života lidí na přechodu z jedné fáze společnosti do jiné, který zažívá i sám autor, je souvislost životního příběhu s tvorbou o to zajímavější. Z tohoto úhlu je možno pohlížet také na život a dílo anglického sociologa polského původu Zygmunta Baumana, který, zrozen hluboko v době moderní, patří dnes k nejuznávanějším teoretikům doby postmoderní.¹

Zygmunt Bauman se narodil roku 1925 v polské Poznani v židovské rodině. Na počátku Druhé světové války ale rodina raději opouští rodnou Poznaň a odchází do Sovětského svazu. Zde se mladý Bauman poprvé začíná zajímat o svět vědy a pouští se do studia fyziky. Už v osmnácti letech ale vstupuje do polské armády a odchází na frontu. Roku 1945 se jeho válečná léta uzavírají v dobytém Berlíně, Bauman ale v armádě zůstává (dosahuje dokonce hodnosti kapitána). Vzápětí po svém povýšení se však stává obětí antisemitistické čistky a z armády je vyloučen.

Bauman se tedy věnuje studiím, získává titul magistra společenských věd na Varšavské univerzitě a v roce 1954 zde nastupuje jako vyučující na Fakultu sociálních věd. V roce 1956 získává hodnost doktora a kromě univerzitního působení se intenzivně věnuje vedení polského sociologického čtvrtletníku *Studia Socjologiczne*. V tomto období mají na Baumana významný vliv jeho dva učitelé – Stanisław Ossowski a Julian Hochfeld, přičemž důležitou úlohu v jeho dalším intelektuálním vývoji sehrává také návštěva amerického sociologa C. Wright Millse ve Varšavě. Millsovo pojetí sociologie jako kritické a hodnotící vědy, jejímž úkolem je učit lidi kritickému pohledu na sociální skutečnost a burcovat je k aktivnímu zapojení se do společenského dění, Bauman silně oslovuje. V 50. a 60. letech patří Bauman ke generaci, která usiluje o znovuvzkříšení předválečné slávy polské sociologie a Millsův přístup pro něj představuje přesně to, co polské sociologii v té době schází. V roce 1962 vydává Bauman knihu *Sociologie pro každý den* (česky 1965), která má předsta-

¹ V polovině minulého roku vyšel dokonce rozsáhlý výbor z Baumanova díla v prestižní edici nakladatelství Sage – Sage Masters of Modern Social Thought Series, která publikuje díla nejvýznamnějších moderních myslitelů z oblasti společenských věd. Hlavní editor a významný Baumanův životopisec Peter Beilharz rozčlenil Baumanovu tvorbu do čtyř svazků: kulturní studia, etika, dějiny práce a holocaust a doplnil ji texty nejvýznamnějších Baumanových komentátorů (C. Calhoun, A. Giddens, G. Ritzer, E. P. Thompson, B. Turner). Beilharz, P. 2002. *Zygmunt Bauman*. London: Sage Publications.

vovat jakousi příručku k osvojení si sociologického myšlení a k jeho uplatnění v každodenním životě. Rok nato vychází jeho, v prostředí socialistického systému velice vlivný, *Zarys socjologii* (česky *Sociologie*, edice Malá moderní encyklopedie, Orbis 1966), který se na dlouhou dobu stává jednou z mála moderních učebnic sociologie ve východním bloku. Spolu se studií o kariéře (1965, česky *Kariéra – sociologické črty* – 1967) znamenají tyto knihy významný přínos pro oživení české sociologie. Také Baumanova osobní účast na setkáních české sociologické obce v šedesátých letech² významně přispěla k znovunavázání kontaktů mezi polskou a českou sociologií.

Politické události konce šedesátých let se velmi ostře promítají do Baumanovy biografie. Na jaře roku 1968 se stává jednou z obětí komunistického antisemitismu a z politických důvodů je mu zapovězeno další působení na Varšavské univerzitě (vedle takových osobností jako Kolakowski, Hirszowiczová aj.). V zápětí sice přichází nabídka z pražské Karlovy univerzity, ale Bauman vidí budoucí vývoj dosti skepticky a obává se, že Československo čeká v nejbližších měsících podobný osud jako Polsko. Jeho odhad budoucích událostí se ukazuje jako správný. Ve chvíli, kdy spolu se svou ženou Janinou překračují české hranice, jsou nuceni nezvykle dlouho čekat – do České republiky vjíždějí kolony sovětských vojsk.

Baumanovi se tedy rozhodnou pro emigraci do Izraele. V letech 1969 až 1971 Bauman vyučuje na univerzitě v Tel Avivu a v Haifě. Ani zde ale nenachází pevnou půdu jak pro vědecký, tak osobní život, a tak v roce 1971 přijímá nabídku z Británie. Na počátku 70. let se tedy Baumanovi natrvalo usazují ve Velké Británii, v Yorkshiru na univerzitě v Leedsu. Bauman zde získává titul profesora sociologie a nastupuje na místo vedoucího katedry sociologie, které zastává až do roku 1990. Od 70. let hostuje na mnoha dalších univerzitách v Evropě i na celém světě – Berkeley, Yale, Canberra, St. John's, Kodaň atd. Dnes je emeritním profesorem university v Leedsu a Varšavské univerzity, stále se účastní mnoha konferencí po celém světě a aktivně se zapojuje do diskusí o aktuálním dění.

Baumanovo dílo se tedy utváří už více než půl století. Během této úctyhodné doby byl Bauman samozřejmě vystaven mnoha podnětům, které vycházely jak z jeho osobních životních osudů a vnějšího politického dění, tak i z proměn evropského intelektuálního klimatu v druhé polovině 20. století. Bauman sám poukazuje na paralely ve svém osobním intelektuálním vývoji a vývoji světového dění. Jestliže v 50. a 60. letech patřil k levicově, marxisticky smýšlejícím intelektuálům, jeho další životní osudy, jakož i směr, kterým se od 70. let ubírala realizace marxistické ideologie, vedly Baumana k přehodnocení jeho stávajícího pohledu na svět. Jak sám říká, marxismus byl sice kontrakulturou kapitalismu, ale kulturou čistě modernistickou. Stejně jako kapitalismus představoval marxismus tedy pouze jinou verzi totální vize světa, která nebyla kritikou předpokladů kapitalismu, ale pouze nabí-

² Bauman se osobně zúčastnil mezinárodní sociologické konference o sociální struktuře v socialistické společnosti, která se konala v Hrazanech v roce 1964. Významný byl jeho příspěvek do konferenčního sborníku (*Sociální struktura socialistické společnosti*, Nakladatelství Svoboda 1967), který měl legitimizovat nový přístup ke zkoumání sociální struktury.

zela alternativní, univerzální řešení stejně nahlížených problémů. Marxismus již tedy nebyl schopen adekvátně reflektovat stále viditelnější proměny sociální skutečnosti, a tak podle Baumana v postmoderním světě jednoduše ztrácí svou explanační sílu.

Ve své tvorbě byl Bauman dle vlastních slov ovlivněn zejména takzvanou „velkou triádou“. Tuto triádu tvoří italský politický myslitel Antonio Gramsci, který mu ukázal, co studovat a zároveň pro Baumana v počátečním období jeho tvorby představoval stále ještě marxistickou, ale intelektuálně propracovanější protiváhu k příliš deterministickému a především drasticky vulgarizujícímu stalinskému marxismu. Dále to byl německý sociolog přelomu 19. a 20. století George Simmel, který Baumanovi napověděl, jak přistupovat k sociální realitě a jak o ní psát (pluralita vidění; neotřelý pohled tuláka-flaneura, jakéhosi cizince ve vlastní společnosti; spojování pohledů různých oborů – sociologie, ekonomie, literatury, umění; forma eseje – krátkých úvah a postřehů na rozličná témata). Triádu uzavírá – jak zmiňuje Baumanův životopisec P. Beilharz – Baumanova žena Janina, která mu pomohla najít smysl sociologické reflexe – sociologie má smysl pouze tehdy, napomáhá-li humanitě. Kromě této Baumanem explicitně uvedené symbolické triády byla jeho tvorba významně ovlivněna intelektuálním dědictvím sociálních myslitelů 19. století Karla Marxe a Maxe Webera, na jejichž dílo Bauman navázal, ale zároveň se k těmto modernistickým vizím společnosti kriticky postavil. Další významný impuls představovala pro Baumana také kritická teorie frankfurtské školy, zejména dílo Theodora W. Adorna a již zmíněný radikálně kritický přístup Millsův. Z filozofických myslitelů druhé poloviny 20. století se Bauman inspiroval neopragmatismem Richarda Rortyho, v oblasti etiky pak vychází jak z úvah politického myslitele a psychoanalytika Cornelia Castoriadis o autonomii jedince v dnešní společnosti, tak zejména z myšlení francouzského filozofa Emanuela Lévinase a jeho pojetí morálky jako převzetí odpovědnosti za existenci Jiného. Ve svých pracích Bauman samozřejmě reaguje také na současné myslitele zabývající se analýzou postmoderní společnosti – Ulricha Becka, Anthony Giddense, Richarda Sennetta či Pierra Bourdieu (s většinou z nich byl či je v osobním kontaktu a vedl s nimi řadu diskusí).

Baumanův přístup ke zkoumání sociální reality tedy vychází z mnoha inspiračních zdrojů, které se neomezují pouze na čistě sociologické analýzy společnosti (významným inspiračním zdrojem je pro Baumana například světová literatura – F. M. Dostojevskij, Franz Kafka, Robert Musil, Milan Kundera, Jorge Luis Borges). Tento přístup je zcela v souladu s Baumanovým pojetím sociologie, jež nejnověji popisuje ve své knize *Thinking Sociologically* (1990, česky *Myslet sociologicky* 2000)³. Sociologie je dle Baumana především určitým úhlem pohledu na sociální realitu, specifickým způsobem kladení otázek a smýšlení o lidském světě. Specifičnost sociologického pohledu spočívá především v nahlížení lidského jednání jako součásti širších konfigurací, tedy v jeho zkoumání v souvislosti s jednáním druhých lidí

³ V roce 2001 vyšla tato kniha v přepracované verzi Z. Bauman & T. May: *Thinking Sociologically*, Oxford, Blackwell Publishers (české vydání je připraveno na rok 2003).

a v kontextu dění celospolečenského.⁴ Dále představuje sociologický pohled kritický a reflexivní přístup k realitě, tedy přezkoumávání věcí, které se „přeci rozumějí samy sebou“, jakési zpochybňování a narušování každodennosti, jak ji chápe zdravý rozum.⁵ V neposlední řadě má ale podle Baumana sociologický přístup i rozměr morální. Nemělo by totiž zůstat u pouhé kritiky stávajícího stavu, ale uskutečněná reflexe by měla přispět k hlubšímu porozumění jednání druhých lidí, k uznání jejich odlišnosti, jakož i k rozpoznání legitimacy plurality pohledů na sociální skutečnost. Nejen tolerance vůči „jinému“, ale přímo přiznání plného práva na existenci odlišného je dle Baumana základem jakékoli komunikace v dnešním světě. Právě sociologie, která vždy byla multiparadigmatickou vědou, má mnohé předpoklady stát se účinným nástrojem pro analýzu postmoderního světa, vzdá-li se modernistického budování univerzalistických modelů a snahy po kontrole sociální skutečnosti.

Pro samotného Baumana nastává symbolický rozchod s modernistickým způsobem myšlení na přelomu 60. a 70. let. Ještě v Polsku je Bauman zaujat přístupem kulturní antropologie a začíná se zajímat o sociologii kultury (*Kultura i społeczeństwo* 1966). V Anglii se pak setkává jak s novou realitou západní kapitalistické společnosti, tak s rodícím se postmoderním pohledem na svět a s ním spjatými novými myšlenkovými proudy. Baumanův přechod od univerzalizmu moderní marxistické teorie k postmodernímu pluralismu se jasně promítá v jeho knize *Culture as Praxis* (1972), v níž Bauman odmítá čistě relativistický přístup ke kultuře, ale současně poukazuje na pluralitu kulturních hodnot a na vnitřní ambivalenci kultury, která nevnaší do společnosti pouze řád, ale působí zároveň jako kreativní síla, jež může vůči zavedeným institucím působit i destruktivně. V druhé půlce sedmdesátých let a v první polovině let osmdesátých se pak Bauman věnuje především zhodnocení dědictví moderních vizí světa (*Socialism – the Active Utopia* 1976, *Memories of Class* 1982) a dále rozpracovává své pojetí sociologie jako kritického, rozumějícího a emancipačního přístupu ke světu (*Towards a Critical Sociology* 1976, *Hermeneutics and Social Science* 1977).

Od druhé poloviny let osmdesátých se Bauman naplno věnuje problematice doby moderní a postmoderní. Díky velmi originálnímu pohledu na sociální realitu, briskním postřehům, velmi čtivému stylu psaní, jakož i neobvyklé pili (od roku 1987 vydává Bauman téměř jednu knihu ročně, bez ohledu na desítky odborných sociologických článků, ale i reakcí na aktuální dění v denním tisku) se Bauman rychle stává jedním z nejvýznačnějších analytiků současné společnosti.

Svou analýzu doby postmoderní zahajuje Bauman knihou *Legislators and Interpreters: On Modernity, Postmodernity and Intellectuals* (1987). Zamýšlí se zde nad rolí postmoderních intelektuálů, kteří by na rozdíl od intelektuálů doby moderní, což byli často hlasatelé jedné ideologie, měli zastávat spíše pozici překladatelů mezi roz-

⁴ Srovnej Bauman, Z. 2000. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 12–13.

⁵ Srovnej tamtéž s. 14–20.

dílnými tradicemi, kulturami a myšlenkovými proudy a zároveň učit lidi pozitivní komunikaci vyznačující se vstřícností k odlišnému. Další významné téma, jež Bauman zpracovává velmi originálním, současně však kontroverzním způsobem, je jeho analýza moderní doby. Osvícenská idea pokroku a projekt absolutní racionalizace lidského světa prostřednictvím techniky a plánování nevedly podle Baumana k osvobození lidstva, ale naopak k jeho zotročení. V tomto smyslu tedy masové vraždy 20. století a události holocaustu nepředstavují vykojení z moderního projektu racionality, ale jsou téměř přímým důsledkem ambivalentnosti moderní doby, jak Bauman ukazuje ve své knize *Modernity and the Holocaust* (1989, česky připraveno k vydání 2003) a dále v díle *Modernity and Ambivalence* (1991). Ve svých dalších knihách z první poloviny 90. let se věnuje převážně problematice postmoderní etiky a morálky (*Morality, Immorality and Other Life Strategies* 1992, *Postmodern Ethics* 1993, *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality* 1995). Bauman nesouhlasí s názorem, že jediným východiskem pluralismu a relativismu postmoderní doby musí být věk bez jakékoli morálky, bez pravidel, čas kdy „anything goes“; kdy vše je stejně platné a pravdivé a osobní rozhodnutí tak ztrácí tíhu odpovědnosti. Naopak. Bauman se domnívá, že jestliže člověku tradiční společnosti napomáhala k životní orientaci etika „daná shora“, člověk moderní se řídil především etikou racionalizovaných příkazů a zákazů, člověk doby postmoderní se jako vodítko k rozhodování nabízí etika osobní odpovědnosti. Takováto etika není jednou provždy jasně a univerzálně daná, ani nemůže být nařízena. Vzniká teprve ve skutečném dialogu „tvář v tvář“ (Lévinas), založeném na uznání druhého jako svobodného a rovnocenného partnera.

Otázka etiky a morálky se vine celým Baumanovým dílem jako červená nit a jasně se promítá i v jeho dalších knihách, analyzujících proměny současného světa a jejich dopady na celkovou lidskou situaci, změny každodennosti a utváření nových životních stylů (*Intimations of Postmodernity* 1992, *Úvahy o postmoderní době* 1995, *Postmodernity and its Discontents* 1997). Podle Baumana se dnes ocitáme například v nové fázi konzumní společnosti, v níž se mění vztah práce a spotřeby, kdy zásadním problémem konzumenta přestává být nedostatek výběru, ale je jím naopak jeho přemíra. Vzhledem k tomu, že chybí klíč k univerzálnímu určení priorit a „to nejlepší“ se neustále mění, zůstává zahlcený konzument vlastně permanentně neuspokojený (*Work, Consumerism and the New Poor* 1998). Ambivalentní povahu má podle Baumana také proces globalizace, který je doprovázen tzv. lokalizací, tedy připoutáváním k určitému místu. Tyto dva spojitě procesy se stávají novým kritériem sociální stratifikace: jestliže pro mobilní a bohatou část populace znamená globalizace novou svobodu a neomezenost možností, pro ty ostatní představuje spíše klec, úzkost a nejistotu (*Globalization: The Human Consequences* 1998, česky *Globalizace – Důsledky pro člověka* 1999). Globalizační proces také oslabuje vliv národních států a naopak vyostřuje otázku národních identit. Přimknutí se ke kolektivní identitě pak znamená určitý útek od autonomie ke konformitě, od odpovědné participace na věcech veřejných ke stažení se do soukromého života. Postupné vyprazdňování tradičního veřejného prostoru může mít podle Baumana velmi negativní dopad na budoucí vývoj celosvětové politiky (*In Search of Politics* 1999). Své úvahy o měnících se podmínkách společenského a politického života shrnuje Bauman ve své knize *Liquid*

Modernity (2000, česky *Tekutá modernita* 2002). V návaznosti na existující koncepty teoretiků současné doby (Beckova druhá moderna, Giddensova pozdně moderní společnost, atd.) nabízí Bauman vlastní pojetí dnešní doby jako „tekuté moderny“, kterou vymezuje proti pevné a hutné moderně industriálního věku. V posledním čtvrtstoletí došlo podle něj k zásadním proměnám pevné moderny – v procesu emancipace, v pojetí individuality, ve vztahu prostoru a času (globalizace), v oblasti práce či v charakteru komunit. Flexibilní forma práce a organizace, informační chaos, deteriorizace politiky a ekonomiky, jakož i narůstající nejistota v oblasti etiky či důvěry v expertní systémy pak vedou k celkovému znejistění lidské situace. Ve své knize *The Individualized Society* (2001, česky *Individualizovaná společnost*, připraveno k vydání 2003) se pak Bauman samostatně věnuje problému narůstající individualizace a analyzuje její důsledky pro sociální integraci a vytváření společenského konsenzu. Ve svém zatím posledním díle *Society Under Siege* (Polity Press, 2002) uvažuje Bauman o dnešní společnosti jako o společnosti v obležení. Identita společnosti jako ucelené entity je podle něj ohrožena rozpadem tradičních struktur národních států, které ztrácejí svou suverenitu a reálnou politickou moc. Politický prostor se tak stále více odděluje od teritoriálně a národně vymezeného státu, ale zároveň není nijak nově institucionalizován, stává se velmi neurčitým, tekutým – tedy neuchopitelným. Bauman analyzuje důsledky této rozdrobenosti a nekompaktnosti dnešního světa pro každodenní život jednotlivců a poukazuje na potřebu hledání nových zdrojů lidské solidarity.

Dílo Zygmunta Baumana představuje ukázkový příklad toho, jak si člověk, jehož myšlení a životní osudy jsou úzce spjaty s dobou moderní, může osvojit nové způsoby myšlení a nahlížení na realitu do té míry, že se v postmoderním světě nejen orientuje s naprostou samozřejmostí, ale dokonce se stává i průvodcem ostatním. Baumanovy knihy mohou být skutečně chápány téměř jako příručky k orientaci v dnešním chaotickém a nejistém světě. Nejedná se přitom ale ani zdaleka o nějaké čistě teoretizující, chladné analýzy dnešní společnosti. Baumanovy úvahy vycházejí z osobní celoživotní zkušenosti konkrétního člověka, která se pojí s hlubokými odbornými znalostmi a je reflektována formou profesionální sociologické analýzy. Přestože Bauman podává ve svém díle určitý ucelený obraz dnešního světa, ani zdaleka nenabízí svému čtenáři hotovou reflexi sociální reality, zejména pak ne návod k jednání v nespočetném množství situací, v nichž se člověk dnešní doby ocitá. Provokuje ho naopak kontroverzními otázkami, ukazuje mu způsob práce sociologického myšlení a vede ho k zamyšlení nad jeho vlastní životní situací i nad okolním společenským děním. Bauman tak zcela naplňuje svou vizi postmoderního intelektuála, který nenabízí lidem hotovou pravdu, ale učí je vlastnímu kritickému a reflexivnímu pohledu na realitu. Tento autentický pohled pak dovoluje nově rozumět nejen sobě a okolní sociální realitě, ale především umožňuje porozumění druhým, na jehož základě spočívá dle Baumana veškerá mezilidská komunikace.